

ЧЕРНІГІВ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті досліджено формування міського середовища Чернігова у ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема проаналізовано становлення інфраструктури міста, формування вуличної мережі, освоєння міського простору, схарактеризовано процес модернізації міста, зрушення у соціокультурній сфері.

Ключові слова: місто, міське середовище, повсякденне життя, городяни, інфраструктура, Чернігів.

Історія українських міст тривалий час привертає увагу дослідників. Накопичений значний досвід вивчення їхньої ролі в економічних, політичних та культурних процесах. В уяві сучасника місто – вияв науково-технічного та суспільного прогресу, що є результатом тривалого розвитку. Інтерференція різночасових образів міст, сполучення історичного та модерного в міському обширі актуалізує дослідження витоків сучасного міського середовища, що зумовлює переосмислення уявлень про місто, реальний контекст його буття, соціальне обличчя, культурний простір тощо. Міське середовище – є невід’ємною складовою повсякденного життя міста, складною багаторівневою системою, цілісність якої забезпечує умови для проживання людини та реалізації її щоденних практик. Це результат цілеспрямованої діяльності людей по впорядкуванню міського простору, в основі якого лежить забудова частини антропогенного ландшафту, створення належної інфраструктури, сфери обслуговування та надання послуг, що є запорукою забезпечення життєдіяльності городян. Історія Чернігова – центру Північного Лівобережжя в контексті суспільно-політичних подій вивчена досить детально, натомість бракує уявлень про повсякденне життя його мешканців. Ліквідація залишків Гетьманщини наприкінці ХVІІІ ст. та запровадження нового адміністративно-територіального поділу українських земель означали поступовий перехід до існування у іншому культурному середовищі. А відтак у ХІХ – на початку ХХ ст. життя Чернігова, як і багатьох українських міст, набуває нового внутрішнього змісту, вивчення якого повинно створити цілісний образ становлення сучасного Чернігова.

Історії міст та урбанізації присвячено значну кількість досліджень, втім історія міського середовища лише у ХХ ст. стала предметом наукових студій. У роботах Н. Анциферова, Я. Водарського та Ю. Клокмана [2; 9; 26] та ін. обґрунтовано концептуальну модель дослідження міста

як соціального організму. В ході реалізації проекту «Історія міст і сіл Української РСР» зібрано й оприлюднено значний масив інформації з історії українських міст. У пострадянській російській історіографії постійно з’являються дослідження з історичної урбаністики [11; 73; 78], у яких дедалі частіше виокремлюються явища, характерні для міського середовища. Представники української історіографії Я. Верменич [6–7], О. Реєнт [72], В. Альков [2] розглянули теоретико-методологічні проблеми містознавчих студій. Д. Чорний проаналізував темпи та специфіку демографічних, соціально-економічних та суспільно-політичних зрушень в містах Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., які безпосередньо відбивалися на життєдіяльності міст, зокрема й Чернігова [107–108]. В рамках урбаністичних студій окреслився інтерес до буденного виміру життя міщан, підстави вивчення якого репрезентовані у роботах О. Удода [93–94], О. Коляструк [27–28], В. Шандри [109] та Н. Яковенко [112]. Повсякденне життя українських міст різних регіонів знайшло своє відображення в дисертаційних дослідженнях, зокрема проблемам міської повсякденності кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячені роботи Д. Аверіної-Лугової [1] та О. Вільшанської [8].

Накопичення відомостей про життя Чернігова досліджуваного періоду було започатковано місцевими краєзнавцями впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. В. Домбровський, В. Хижняков, упорядники ювілейного видання історії міста 1908 р. зосередили увагу переважно на соціально-економічних проблемах, займались збиранням статистичних та етнографічних матеріалів [14; 64; 96]. Грунтовне вивчення історії Чернігова припадає на радянські часи. 1928 р. вийшов збірник статей «Чернігів і Північне Лівобережжя» [105], у якому в статтях М. Грушевського, К. Копержинського, Б. Шевеліва, А. Верзілова, О. Дроз-

дова представлено відомості про життя міста у XIX – на початку XX ст. Згодом, М. Яцура та І. Єдомаха створили нарис історії Чернігова [113], зупинилися на питаннях забудови міста, планування вулиць та їхнього благоустрою. А. Карнабіді [25] та І. Ігнаткіну [21] належить низка праць, присвячених плануванню та забудові Чернігова у XIX ст. 1972 р. побачив світ Чернігівський том серії книг «Історія міст і сіл УРСР», у якому наведено відомості про склад і становище населення, економічне і культурне життя Чернігова [23–24]. Значна частина матеріалів з історії міста XIX – початку XX ст., зібрана й опрацьована місцевими істориками та краєзнавцями А. Адругом, А. Карнабідю, О. Коваленком, С. Половніковою, Л. Студьоною та ін., була узагальнена у енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» [106], що побачив світ 1990 р. За доби незалежності дослідники продовжують вивчати історію Чернігова. Питання забудови та благоустрою міста, розвитку інфраструктури, освітлення та водопостачання, а також заходи влади, спрямовані на покращення міського життя, знайшли своє відображення у працях Ю. Нікітіна, Л. Шари, С. Леп'явка, В. Леуса, Л. Раковського, В. Руденка, В. Сапона, П. Пирога та О. Любича [35–37; 40; 42; 52; 66; 70; 76; 79; 110].

Чернігів 1802 р. став центром губернії, життя в якій, як і в самому губерньському центрі, носило доволі одноманітний малорухливий характер. У Чернігові не було ані жвавої торгівлі, ані розвинутої мережі промислових підприємств [111, с. 293]. У місті нараховувалося 185 ремісників, з них: 30 кравців, 6 ткачів, 46 чоботарів, 16 м'ясників, 9 гончарів, 56 булочників, 8 ковалів, 2 слюсарів, 5 музикантів, 2 палітурників, 2 срібників, 2 іконописців, 1 жерстяних справ майстер та 8 невеликих цегляних заводів, що належали монастирям і приватним особам [111, с. 293]. Про слабкий економічний розвиток міста свідчить той факт, що на початок XIX ст. серед міщан не було жодного купця першої гільдії [111, с. 293]. Місто розташовувалося на березі р. Десни, проте судна дуже рідко зупинялися біля Чернігова, для них не було навіть належної пристані. Залізничні шляхи також довгий час оминали місто. Нечисленне населення прихильно ставилось до традиційних занять – ремесла й торгівлі. На думку сучасників, Чернігів відносився до того типу міст, які існували завдяки розташуванню в них адміністративних установ [15, с. 321]. Наприкінці XVIII ст. у Чернігові проживало 3 873 особи. Купців було 58, міщан – 2 386, козаків – 164, селян – 1124,

священнослужителів – 141, монахів – 51 [111, с. 293]. На середину XIX ст. у губерньському місті мешкали 6494 особи, з них: спадкових дворян – 174, православних священників – 82, ченців – 28, відставних солдатів – 107, купців – 168, міщан православних – 2012, євреїв – 2741, державних селян – 34, козаків – 60, колоністів – 3, селян поміщицьких – 7, дворових людей – 595 [31–33; 82]. За даними Всеросійського перепису населення, 1897 р. в місті проживало 14548 чоловіків та 13168 жінок, а разом населення становило 27716 осіб [65, с. 1]. А вже 1913 р. у Чернігові налічувалося 35 850 жителів. Зростання населення відбувалося головним чином за рахунок притоку селян, які йшли до міста в пошуках роботи та кращої долі.

Збільшення кількості жителів міста позначилося й на формуванні міського середовища – збільшувалася загальна площа міста та поступово воно перетворилося з маленького містечка на справжній губерньський центр. При цьому Чернігів залишався забудований переважно одноповерховими та дерев'яними будівлями, і хоч на початку XIX ст. «стояли уже вежи, означующие предназначенное планирование города, но это несколько не мешало Чернигову дымиться изпод навесов соломенных крыш, покрывших почти три четверти города» [19]. Впродовж XIX ст. центральна частина міста була заселена досить щільно, особливо територія поблизу Красної площі. Якщо на початку XIX ст. у місті нараховувалося 18 кам'яних та 742 дерев'яних будинки; то на середину століття – 46 кам'яних та 881 дерев'яних споруд, а всіх разом було 927 будинків, з яких 888 – одноповерхових, 35 – двоповерхових та 4 – триповерхових. На зламі XIX–XX ст. у Чернігові налічувалося 131 кам'яний, 222 змішаних, 2008 дерев'яних, 4 лозових та земляних будинків, з них було 2090 – одноповерхових, 64 – двоповерхових та 2 – триповерхових будинки [4–5; 16–17; 77]. Адміністративні будівлі зводилися з каменю, приватні ж забудовники традиційно користувались деревиною для будівництва житлових та господарських приміщень.

Зміни в адміністративному положенні Чернігова спричинили перетворення, які повинні були привести зовнішній вигляд міста у відповідність до його статусу [113, с. 53]. Плекання міської території почалося з планування міського обширу, у якому принципове значення мало накреслення артерій міста – вулиць. На початку XIX ст. в Чернігові лише дві вулиці були при-

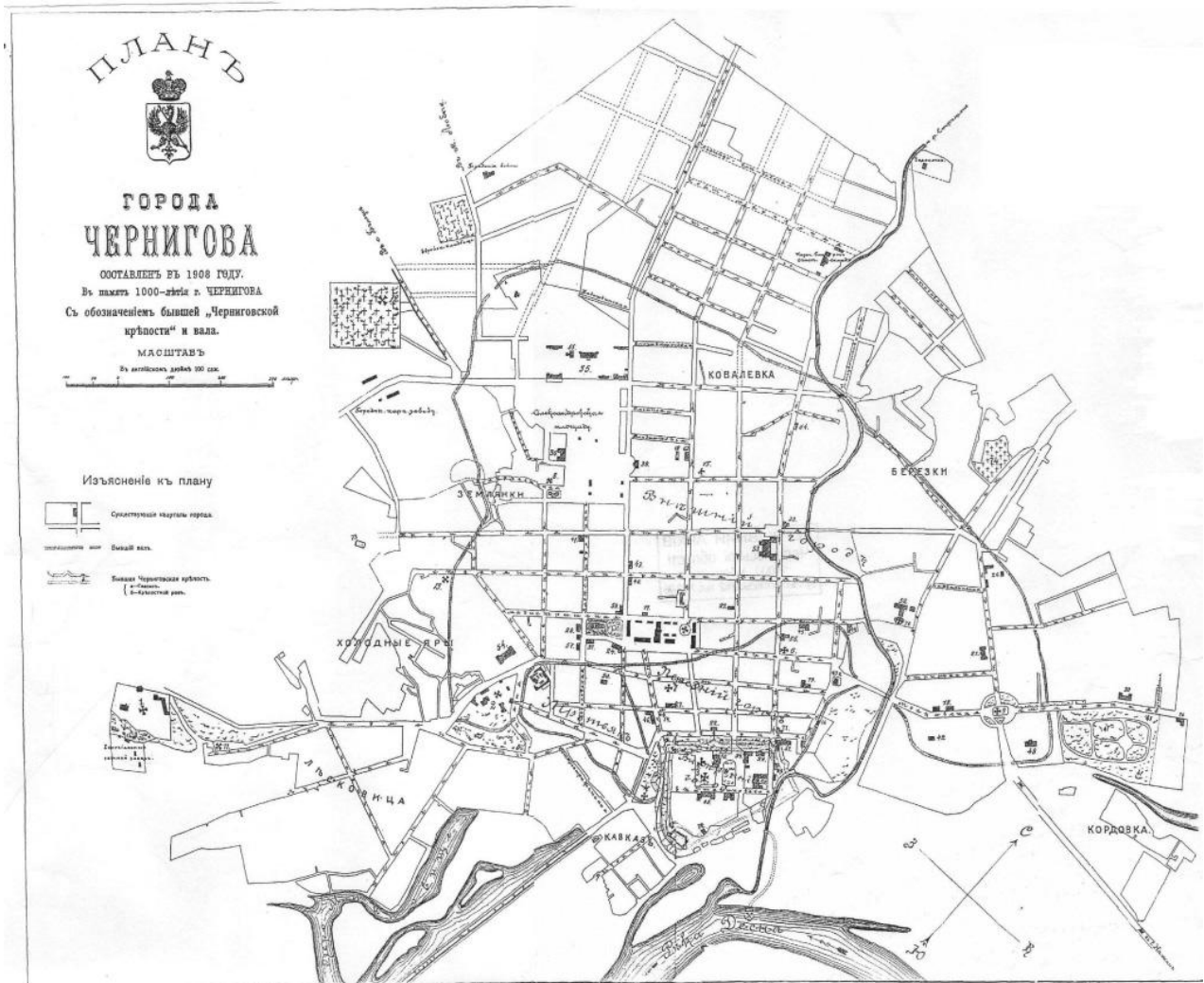
стосовані для проїзду двох зустрічних екіпажів – вул. Олександрівська та вул. Гонча (сучасні вулиці Кирпоноса та Горького) [19]. Така ситуація зберігалася до початку 70-х рр. XIX ст. 1871 р. було вирішено здійснити брукування вулиць за рахунок податків, зібраних з міщан-власників коней, екіпажів, собак, корів та кіз. У справі впорядкування вулиць перевага надавалася центральній частині міста, а віддалені території залишалися поза увагою влади [13, ф. 145, оп. 1, спр. 575, арк. 384–385.]. Всього за три десятиліття, починаючи з 1879 р., було вимощено каменем 12,4 верст вулиць [23, с. 100]. Тротуари в місті були переважно дерев'яними. Ще у середині XIX ст. тротуари на головних вулицях міста створювали низку незручностей для пішоходів, а вода, що накопичувалася біля фундаментів, спричиняла утворення плісняви в будинках [53]. Домовласникам пропонувалося самим замощувати цеглою ділянку тротуару біля свого будинку. Це дало змогу покращити стан тротуарів на більшості вулиць. Проте і на початку XX ст. вулиці міста не могли похизуватися належним рівнем впорядкованості: «Улицы Чернигова не блещут ни красотой, ни благоустройством. Мостовых очень мало, и потому пыль ужасающая» [103]. Вулиці у центрі Чернігова навесні та восени під час дощів потопаля в багнюці, іноді вона була настільки глибокою, що зв'язок з іншими частинами міста унеможлилювався [13, ф. 128, оп. 1, спр. 7208, арк. 1-2; спр. 13733, арк. 20; 20]. Зовсім іншого вигляду вулиці набували під час свят, візитів коронованих осіб та інших значних подій в житті міста. У ці дні будинки прикрашалися, а на вулицях з'являлися люди в святковому вбранні. Турботи місцевої влади з підтримання центральної частини міста в більш-менш пристойному вигляді зумовлювались розташуванням там переважної більшості адміністративних установ, а також крамниць та торгових лавок, кількість яких постійно зростала [83–87], і навколо яких вирувало життя у Чернігові.

Міська влада багато уваги надавала благоустрою бульварів та садів. У першій половині XIX ст. систематичні роботи в цьому напрямі не проводились. Лише 1845 р. на місці Дитинця (на Валу) було закладено парк. Територію очистили від залишків старих будівель, вирівняли, спланували алеї та висадили дерева. Було впорядковано Соборну площу (площа перед Спасо-Преображенським собором на Валу): крамнички з іконами були перенесені на бульвар, а старий чайний богомольний барак був замінений на но-

ву чайну, яка розміщувалася під Валом [34, с. 15–17]. На початку XX ст. на Валу було встановлено гармати, що нагадували мешканцям і гостям міста про його бойове минуле. Міський сад функціонував впродовж всього XIX ст., але лише на початку XX ст. його почали приводити до ладу. До послуг городян з'явився велодром та майданчик для дитячих ігор [81, с. 199–202]. З другої половини XIX ст. місцева влада заходила активно впорядкувати зелені зони міста. Для догляду та прибирання за цими територіями були найняті садівники та сторожі. У такий спосіб було розбито зелену зону в урочищі Ялівщина на околиці міста.

У системі заходів по благоустрою міста чільне місце належало водопостачанню. Упродовж XIX ст. місто водою забезпечували водовози. 1872 р. міська дума порушила питання про будівництво власного водогону. Будівельні роботи по спорудженню водогону тривали з 1883 р. по 1898 р. На 1910 р. водогін було підведено до 552 будинків Чернігова з 2836. Разом з водогоном у місті продовжувала функціонувати водовозна команда, яка займалась підвозом води на окраїни, а також на пожежі. Кількість абонентів водовозної команди в 1907 р. становила 1549, а 1908 р. – 1508, тобто майже втричі більше, ніж абонентів домових водопроводів, яких за 30 років набралось 398 – переважно мешканці центральної частини міста [34, с. 60–61].

У 90-х р. XIX ст. особливої гостроти набуло питання централізованого прибирання міста. Асенізаційний обоз на той час мав 10 герметичних діжок, якими двічі на місяць вивозили нечистоти з приватних помешкань та громадських установ [110, с. 122–124]. За межами Чернігова були відведені спеціальні місця для нечистот і сміття: землі за міським кладовищем, богоугодними закладами, поля вздовж Халявінської дороги (у напрямку на Гомель). Однак, приватні підприємці часто-густо скидали нечистоти у яри понад р. Стрижень, які весняною повінню або дощами змивалися звідти у річку [110, с. 122–124; 81, с. 35]. На початку XX ст. ситуація не покращилася – у місті на 1670 садибних ділянок було всього лише 150 кам'яних, цементованих вигрібних ям, із яких можна було вивезти все, що туди потрапляло. Решта відхожих місць являла собою «или дурно сколоченные (в большинстве случаев) ящики, или земляные ямы, иногда обшитые просмоленными досками (эта обшивка не делает ямы непроницаемыми); встречаются еще и такие ямы, которые по наполнении не вычищаются, а засыпаются землей, в настоящее время, это де-

лається рідко, но ще недавно делалось сплошь и рядом» [62, с. 71–73]. Така ситуація була в центрі міста, а на окраїнах було ще гірше. На Лісковичі, Кавказі, Кордовці, Берізках, Землянках 2/3 садіб взагалі не мали ніяких відхожих місць, а вигрібних ям нараховувалось не більше 10. Не кращою була ситуація і в громадських місцях. На початку ХХ ст., за відсутності повноцінної каналізації, деякі заклади міста та приватні особи облаштовували стічні труби, по яких могла стікати брудна вода. Дозвіл на встановлення стічних труб отримали жіноче єпархіальне училище, духовна семінарія, єврейська лазня та дворянський пансіон. При цьому, обов'язково зазначалося, що стік води повинен був спрямовуватися тільки за Красний міст [34, с. 15–17].

Чернігів, як і більшість міст, у ХІХ ст. жив при світлі свічок та газових ламп. Ними освітлювали державні установи і приватні будинки, міські площі та сквери, храми та навчальні заклади. До середини ХІХ ст. «о городском благоустройстве не было никаких забот. Редкие тусклые фонари совсем убирались. Все, конечно, делалось по об-

щим циркулярным предписаниям из Петербурга. А там не принимали во внимание, что у нас летом не бывает белых ночей» [97, с. 78–86]. Ліхтарі були встановлені лише на головних вулицях у центрі міста. Ситуація з освітленням державних установ, міських помешкань та вулиць поліпшилась після того, як у 1893 р. поштово-телеграфний механік М. Зюков узяв в оренду стару водогінну споруду з паровою машиною, яка була розташована по вул. Богуславській (сучасна вул. Полуботка) поблизу семінарського мосту через річку Стрижень. На її базі у 1894 р. він обладнав невеличку електростанцію. 28 вересня 1894 р. було здійснено електрифікацію будинку міської думи та встановлено 28 ліхтарів на великому мосту через р. Десну [74]. 30 березня 1895 р. на Соборній площі встановлено ліхтар потужністю 1200 свічок. Того ж року два ліхтарі з'явилися у міському саду. Пізніше електричне освітлення отримали вулиці Богоявленська (сучасний відрізок вул. Шевченка до Красного мосту) та Шосейна (проспект Миру в районі Алеї Героїв).

Всього на 1 січня 1897 р. в Чернігові були обладнані 58 точок освітлення у приміщеннях та на 17 вулицях. 1900 р. місто викупило електростанцію у приватного підприємця, переобладнало її, після чого електричне світло стало подаватись на вулиці та в домівки у більшому обсязі [74]. У 1913 р. вулиці міста освітлювало 114 електричних та 417 газових ліхтарів. Ліхтарі освітлювали вулиці міста до другої години ночі, крім ясних місячних ночей [23, с. 103]. На початку XX ст. на окраїнах міста, з метою підвищення рівня громадського порядку, час освітлення було продовжено з 2 години ночі до 4 [34, с. 15–17].

Невід'ємною частиною повсякденного життя міста був міський транспорт, який являв собою приватні засоби пересування на кінській тязі. Великих карет у Чернігові у першій половині XIX ст. на вулицях було обмаль, натомість переважали легкі екіпажі, брічки, якими поміщики діставалися своїх маєтків. Для швидкого пересування вулицями міста жителі користувалися переважно послугами найманих візників. На початку XIX ст. були встановлені спеціальні правила, що контролювали поведження кучерів на дорогах, та були покликані запобігти аваріям [13, ф. 128, оп. 1, спр. 511, арк. 75.]. Існували тоді й правила дорожнього руху. Наприкінці XIX ст. щорічно проводили огляд кінських екіпажів [62, с. 133]. Кількість візників у місті постійно зростала. 1861 р. в Чернігові їх налічувалось 20 [50, с. 596]. Станом на 1898 р. в місті було 52 парокінних, 120 однокінних, 78 ломових візників [62, с. 203]. Інколи непросто складались стосунки між пасажирами та візниками: «Бывали случаи издевательства над пассажирами, доводившие обывателей, как говорится, до белого каления. Но что поделаешь? Идти к мировому – единственный выход. Но с кем судиться ... с извозчиком? Порядочному человеку, как будто того ... неловко...этот ложный стыд обывателя, до некоторой степени, разнуздывал все больше знавшихся» [22]. Перший автомобіль на вулицях Чернігова з'явився в 1906 р. Він являв собою незвичайну конструкцію, що нагадувала двомісний диван, який мав надто високу спинку. Під час руху він неймовірно скрипів та розпускав їдкий запах бензину. Про власника цього транспорту сучасники згадували: «Владельцем был некий Измайлов, отставной полицмейстер г. Владивостока, толстый старик, с седой бородой, лоснящейся красной физиономией и сизовато-багровым носом, свидетельствующим, что обладатель его усердный по-

клонник Бахуса» [13, ф. Р-1275, оп. 1, спр. 17, арк. 8–15]. Вулицями міста пересувалися автомобілі відомих на той час марок, зокрема автомобілі пасажирські «Форд», «Оппель», «Рено», пасажирський автобус «Бенс» та ін. [13, ф. 127, оп. 14, спр. 4194, арк. 2–5]. З появою на вулицях міста автомобілів, збільшилась і кількість дорожньо-транспортних пригод. Часто аварії траплялися внаслідок зустрічі автомобіля та кінного екіпажу.

Міжміське сполучення розвивалося за допомогою диліжансів та автомобілів, пароплавами по р. Десні та залізницею. Для міжміського сполучення важливим був річковий транспорт, який надавав можливість швидко та комфортно дістатися до місця призначення. Пароплавне сполучення по р. Десні розпочиналося зазвичай в останніх числах березня і тривало до кінця жовтня або початку листопада. У другій половині XIX – початку XX ст. з Чернігова до Києва ходило по два пароплави на день – один вдень, а інший надвечір. В середньому пароплав до Києва за течією йшов 17 годин, а до Чернігова проти течії – 20 годин. На початку XIX ст. через р. Десну городяни переправлялися за допомогою поромів. Такий вид сполучення покращував роботу кур'єрів, державних службовців та ставав у нагоді мешканцям міста. Крім того, для переправи через річки використовували човни [13, ф. 127, оп. 14, спр. 4133, арк. 11–12; ф. 205, оп. 1, спр. 83, арк. 4–6.]. Упродовж майже всього XIX ст. Чернігів не був з'єднаний прямим залізничним сполученням з іншими містами, до нього вела лише вузькоколійка, побудована в 1894 р. від станції Крути, що під Ніжином. Діставшись Ніжина, пасажири могли пересісти на прямі потяги до Москви, Києва та інших міст [68, с. 5]. Станція Чернігів знаходилась на лівому березі Десни за 4 кілометри від центру міста, і пасажирів підвозили до неї візники по шосе через міст на Десні [102]. Безпосередньо в місті функціонувала станція, де можна було придбати квитки та здати багаж, вона розташовувалась на Театральній площі (нині сквер біля Красної площі) [13, ф. Р-1275, оп. 1, спр. 17, арк. 8–15].

З початку XIX ст. городяни мали змогу користуватися послугами місцевої поштової контори. На середину XIX ст. в Чернігові, як і в усій країні, існував чіткий графік прийому та відправлення кореспонденції поштою. Окремо встановлювалися дні тижня та години для кожного з напрямків відправлення, аналогічно здійснювався і прийом листів, посилок тощо [71]. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. по буднях прийом та видача паке-

тів, посилок, переказів здійснювався з 8 години ранку до 2 години дня. Звичайна кореспонденція приймалася та видавалася з 8 години ранку до 8 години вечора. Телеграми можна було отримувати та відправляти цілодобово, включаючи й святкові дні. Прийом та видача кореспонденції не здійснювалася під час новорічних свят, у перший день Пасхи, день Благовіщення Пресвятої Богородиці, Різдво Христове та день коронації імператора. В інші свята, такі, як субота Страсної неділі, другий день Пасхи, день Святої Трійці, день коронації імператриці та деякі інші, а також щонеділі поштова контора працювала з 9 до 11 години ранку [67, с. 98].

У Чернігові в XIX – на початку XX ст. кожен мешканець міста був залучений до торговельних відносин. Базарні площі стали невід'ємною частиною повсякденного життя чернігівців. Права споживачів захищалися. Оптова скупка товарів першої необхідності дозволялася тільки в чітко визначений час. Ці заходи були спрямовані на забезпечення жителів міста необхідними предметами за помірною ціною та в достатній кількості. Ще одним важливим засобом захисту покупців була фіксована такса на деякі продовольчі товари, передусім на м'ясо. Існували певні обмеження в часі для торгівлі. Так, у святкові дні торгувати дозволялося з 12-ї години дня до 6-ї години вечора, а в дні великих свят торгівля зовсім не велась [40, с. 46]. Для захисту прав покупців здійснювався нагляд за санітарним станом торговельних лавок та місць виробництва продуктів харчування, крім того, зіпсовані продукти вилучалися, а при порушенні санітарних норм на виробництві складалися протоколи [62, с. 64–65]. Упродовж XIX – початку XX ст. ціни на товари встановлювалися міською думою, тому вони не піддавались різким коливанням [45]. Проте, коли в місті зникали ті чи інші продукти або товари, продавці реагували миттєво, підвищуючи ціни на товари, що могли їх замінити. Наприклад, коли на початку XX ст. місто відчувало брак гасу, ціни на свічки одразу зросли в рази [46–48]. Городяни мали можливість купувати речі на розпродажах, які влаштовували місцеві крамниці. Але, як правило, обіцяні знижки насправді зовсім не заощаджували кошти покупців. Перш ніж оголошувати суттєві знижки на товари, ціни на них спочатку підвищували. Традиційно торги, базари і ярмарки проходили на центральній площі міста. Базар розміщувався на столах та лавах навколо П'ятницької церкви, що в центрі міста, і була зручним місцем торгівлі, оскільки саме там збиралася значна час-

тина жителів: хто за покупками, хто подивитися, що нового пропонував торговець, хтось приходив побачити знайомих, інші просто проходили повз торгову площу, яка була ніби окремо існуючим «організмом». Окрім торгових рядів, на площі розміщувалася торгівля з возів, які займали практично все вільне місце [18; 29]. 1871 р. торгівлю було перенесено на Олександрівську площу (територія біля сучасного Центрального ринку) – туди перемістилася частина торгівлі з возів (дрова, сіно, солома). Новий базар не одразу почав користуватися попитом у населення й продавців. Крім того, городяни могли придбати товари на традиційних щорічних ярмарках. У Чернігові ярмарки проводилися чотири рази на рік: в січні влаштовувалася Богоявленський ярмарок, навесні (за тиждень після Пасхи) – Прокофіївський, у червні – Десятинний і у вересні – Воздвиженський [23, с. 114]. Торгівля на ярмарку залежала від погоди і сезону. Імідж весняного ярмарку потерпав від того, що всі – і покупці й торгівці – поспішали додому до польових робіт; літній же – навпаки відрізнявся жвавістю, оскільки через площу проходило багато народу до р. Десни. Більшість учасників ярмарків були одночасно продавцями і покупцями. Розпродавши свій товар, багато торговців відправлялися витратити отримані гроші. Під час ярмарку в місті завжди панувала святкова атмосфера. Ще одним місцем покупок для городян був Олексіївський пасаж, який містився поруч з ринком на Красній площі в центрі Чернігова. Вхід до нього був із вулиці Богоявленської (тепер вул. Шевченка). Придбати необхідні товари городяни могли й у крамницях, що розміщувалися вздовж вулиць міста. Чернігів у XIX – на початку XX ст. мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість з яких здійснювали спеціалізовану торгівлю. Тут можна було знайти товар на будь-який смак та гаманець – від дешевих дрібничок до коштовних речей.

Будь-яка торгівля нерозривно пов'язана з рекламою. Наявність розгалуженої мережі закладів, що пропонували населенню товари та послуги, утворювало певну конкуренцію між власниками. Рекламували свій товар як магазини, так і окремі купці. Рекламні оголошення розміщувалися на шпальтах газет, у вітринах магазинів, перукарень, готелів, трактирів та на спеціально призначених для того стовпах. Наприкінці XIX ст. у Чернігові було 17 спеціальних стовпців для розклеювання оголошень та афіш, розташованих на

головних вулицях [80, с. 105]. Широко використовувалась візуальна реклама, що мала на меті створити яскравий образ пропонованого товару за рахунок не лише самих вивісок, але і оздоблення торгових та розважальних балаганів. Упродовж XIX ст. вигляд рекламних оголошень змінювався – з'являлися нові шрифти та прийоми візуально-маніпулювання інформацією. Поступово впроваджувалися ілюстровані оголошення – товар вже не лише описували, але й намагалися показати. Збільшення рекламних оголошень на шпальтах газет свідчило про зростання попиту на рекламу продукцію серед городян.

1786 р. в Чернігові діяло 4 трактири та 4 заїжджі двори. З розвитком міста виникла потреба розширення сфери обслуговування населення. Складовою цієї мережі були трактири, ресторани та готелі, які пропонували свої послуги городянам та гостям міста. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в місті було: 4 ресторани, 7 трактирів та чайних, 13 готелів та номерів для приїжджих, 9 пивних [77, с. 185]. Проте й цього було замало, аби вдовольнити існуючі на той час потреби: «Гостиницы все одноэтажные. Лучшие из них: Александровская, Гранд-Отель и Европейская (Серафимовича), но и эти «лучшие» отели не лучше разных «номеров для приезжающих» во многих наших уездных городах. При Александровской гостинице имеется ресторан: небольшая зала с несколькими отдельными столиками; освещается она электричеством, и в то же время в ней по окнам развешаны клетки с канарейками... Кроме перечисленных гостиниц, в городе имеется их еще до 20; однако все они далеко не могут вместить прибывающих летом богомольцев, большинство которых размещается по частным домам» [95, с. 631–632]. Кожен з цих закладів мав свій контингент відвідувачів. До послуг вибагливої публіки були комфортні приміщення та вишукана кухня ресторанів. Попит на місцеві ресторани та готелі підвищувався на час з'їзду повітового чи губернського дворянства, інших публічних заходів, коли повсякденне життя міста суттєво пожвавлювалося [13, ф. Р-8826, оп. 1, спр. 49, арк. 4–6]. Пересічні обивателі міста збиралися в трактирах, харчевнях та інших закладах. На початку XX ст. знайти в Чернігові пристойний заклад було проблематично особливо на свята, коли всі гарні ресторани міста зачинялися. Тому часто мешканцям міста рундуки місцевого базару замінювали такий заклад: «... мы среди рундуков пустынного база-

ра. Облюбовали один из них. Сели. Только шапки выглядывали из-за оградки. Разложили на него закуски. Прелесть, кабинет. Над нами светила луна, кругом слышен говор людской, только кровя не было над нами» [43].

Свої послуги городянам надавали місцеві лазні та перукарні. У 1785 р. в Чернігові діяло 3 лазні, стільки ж залишилось і на середину XIX ст. [99] 1801 р. був виданий указ влаштувати в містах лазні. У першій половині XIX ст. в місті діяла одна загальна та декілька лазень у приватних будинках, які були розраховані переважно на простий народ: «извозчиков и др. звания людей». 1912 р. в місті діяло кілька лазень: одна з них міська, що розташовувалася по вул. Богуславській (нині частина вул. Гетьмана П. Полуботка). Вона була відкрита для жінок в середу та четвер, для чоловіків – в п'ятницю та суботу. Лазні Соколовської, що орендувались Потаповським, розміщувались по Гончій вулиці (нині вул. Горького), й були відкриті у четвер, п'ятницю та суботу. Єврейські лазні розміщувались біля електричної станції по вул. Богуславській (сучасна вул. Гетьмана П. Полуботка), й відкриті були в п'ятницю [69]. Місцеві лазні повсякчас викликали низку нарікань. Міська поліція була занепокоєна вогнебезпечним станом приватних лазень, оскільки вони часто розташовувались в непристосованих для цього приміщеннях [13, ф. 128, оп. 1, спр. 4817, арк. 1]. Городяни скаржилися, що зберігання речей в роздягальні коштувало стільки ж, скільки право відвідати лазню – 20 коп. сріблом. Буфет з прохолодними напоями в одній лазні був зданий в оренду «чудаку иностранцу», який закривав його в найбільш «очистительный день – субботу». Серед найбільших проблем лазень був своєрідний підхід до надання послуг: «Когда вы входите в самое сердце чистилища и являетесь представителем мужского пола, вы невольно восхищаетесь чистотой, опрятностью. Моетесь вы и благодарите судьбу за дивный порядок, чистоту. Вся чистота и порядок распространяется только на лиц мужского пола. Раз только затопят баню в среду и представят возможность посетить это же самое помещение женскому полу, баня принимает совершенно др. вид. Начать хотя бы с «ряжек». На заявление подать не дырявые, а целые, чтобы не обварить ножек кипятком, милые женщины получают категорический отказ. Мало того, администрация иронизирует над слабым полом, мотивируя свой отказ тем, что хорошие ряжки припрятаны исключительно для господ мужчин»

[44]. Ще однією проблемою в місцевих лазнях були гризуни та таргани.

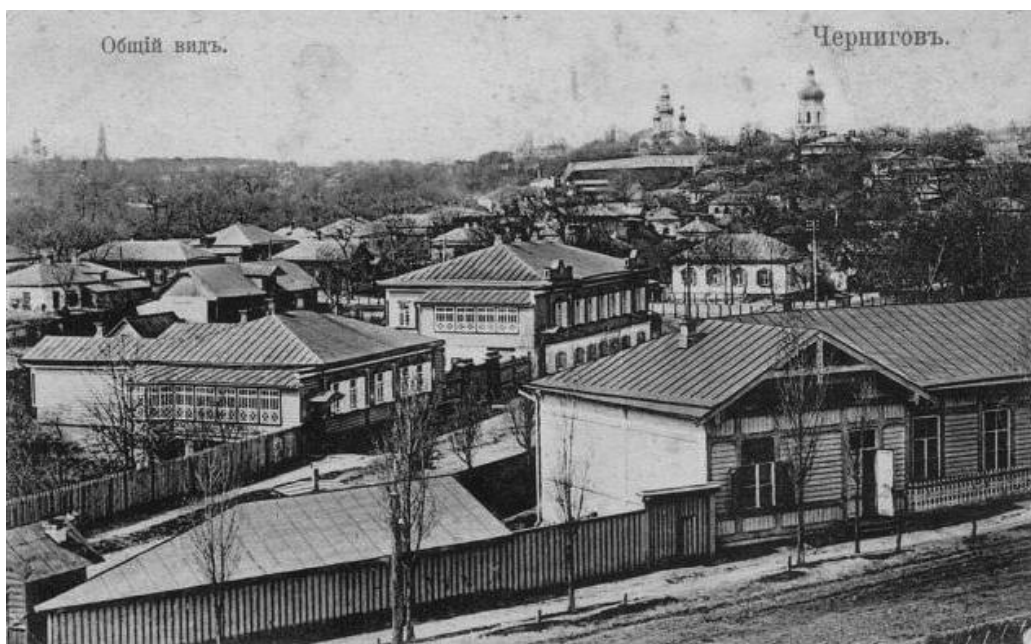
Одним з видів діяльності цирульників на початку XIX ст., крім безпосередньо надання перукарських послуг, було кровопускання. 1845 р. було видане розпорядження Міністерством внутрішніх справ про цирульників та введені в дію «Правила об испытании цирульников и об отношениях их к врачебному начальству». 1912 р. Медичною радою було вирішено припинити в так званих цирульнях здійснювати малі хірургічні операції, оскільки вони повинні були проводитися під наглядом лікаря. Медична рада визнала, що перукарні та цирульні заклади можуть слугувати виключно для миття голови, гоління, стрижки та завивки

волосся, а здійснювати будь-які хірургічні операції заборонялося [98, ф. 442, оп. 665, спр. 12, арк. 31]. Перукарні можна було відкрити з дозволу міської управи. У Чернігові у XIX – початку XX ст. працювало 2 – 3 перукарні [77, с. 185; 88; 99; 111, с. 286]. Перукарні працювали в будні дні з 8 ранку до 9 години вечора, у неділю та святкові дні – з 8 години ранку до 4 години пополудні, а на свята – до 3 години дня. Напередодні свят заклади працювали до 11 години вечора [58]. Були зали для чоловіків та жінок. Після кожного клієнта проводилася обов'язкова дезінфекція інструментів за допомогою вогню [59–60].

У XIX ст. для мешканців міста стало доступним і медичне обслуговування. 1802 р. в Чернігові почала діяти губернська лікарня, яка до середини XIX ст. залишалась єдиною медичною установою [12, с. 13–15]. У середині 60-х рр. відкриваються земські медичні заклади. 1893 р. у Чернігові було відкрито місцеве відділення Російського товариства Червоного хреста. Поряд з лікарнями з'явилися і аптеки. У Чернігові першу аптеку було відкрито 1782 р. Впродовж XIX ст. в місті відкрилося 2 приватні аптеки [56, с. 46; 57, с. 50]. У міс-

ті час від часу спалахували епідемії холери, чуми, дизентерії, дифтерії, черевного тифу. Жителі хворіли на малярію, лихоманку, кір, різноманітні венеричні інфекції. Найпоширенішими були захворювання, пов'язані з травним трактом, хвороби дихальних та кров'яних шляхів, зовнішніх покривів. Під час епідемій інфікованих людей міська влада намагалася ізолювати у спеціальні приміщення, які орендували, або до інфекційного відділення земської лікарні. Ліки під час епідемії в аптеках продавалися за зниженим на 25 % цінами [110, с. 180–196].

Впродовж XIX – початку XX ст. істотні зрушення відчули мешканці міста у соціокультурній сфері. Розширилась мережа культурно-освітніх

закладів. На початку XX ст. у Чернігові діяли 12 церковно-парафіяльних, 8 міських, 4 єврейські громадські школи, 3 приватні, одне міністерське початкове училище, а також школи сліпих та глухонімих. Крім того, функціонували чоловіча та жіноча гімназії, дві приватні гімназії, реальне училище, духовна семінарія, а також 6 недільних шкіл для дорослих. 1916 р. в Чернігові відбулося відкриття учительського інституту. Поява в Чернігові розгалуженої мережі навчальних закладів стала потужним фактором його розвитку. Переважна більшість їхніх мурованих будівель розміщувалася у центрі міста. Таким чином, архітектура освітніх закладів творила нове обличчя Чернігова. Водночас поява навчальних закладів забезпечувала приплив до міста молоді, яка прагнула зі здобуттям освіти розпочати свою службу кар'єру – вони були споживачами,

а надалі й поширювачами міського способу буття, що поступово «віддаляло» місто від села.

У першій половині XIX ст. в місті існувало три державні бібліотеки (гімназична, семінарська та повітового училища) та працювала одна книжкова крамниця, при якій була читальня. Крім того, існувала бібліотека при Дворянському зібранні. 1877 р. з ініціативи місцевої інтелігенції було відкрито громадську бібліотеку на розі вулиць Гончої і Преображенської (нині вул. Горького та Преображенської) [63; 102, с. 221]. Фонди громадської бібліотеки формувалися за рахунок благодійництва та пожертвувань як засновників, так і громадських діячів, і на початку XX ст. нараховували 5 тис. примірників книг [106, с. 866]. Найбільш за-

рожитностей В. Тарновського, Єпархіальне сховище старожитностей та Історико-археологічний музей Чернігівської губернської архівної комісії.

Починаючи з 1897 р., мешканці міста мали змогу відвідувати кіно. Вперше у Чернігові фільм був продемонстрований в залі Дворянського зібрання. Після цього поодинокі покази кінокартин відбувалися в непристосованих для цього приміщеннях. 1907 р. в місті було відкрито перший кінотеатр «Синематограф Иллюзион» на Шосейній вулиці поблизу Воздвиженської церкви у дерев'яному будинку (нині проспект Миру). Через кілька років господар «Иллюзиона» збудував поруч з ним нове цегляне приміщення кінотеатру, який отримав назву «Наука и жизнь» (нині – проспект Миру 19,

приміщення ощадного банку) [76, с. 73]. На протилежній частині вулиці Шосейній відкрився ще один кінозал «Люкс». 1913 р. на розі вулиць Шосейної (проспект Миру) і Богоявленської (вул. Шевченко) з'явився кінозал «Мираж». На Шосейній вулиці існував ще один синематограф «Штремер» [38]. На початку XX ст. в Олексіївському пасажі (біля Красної площі) розташовувався

безпеченою літературою була бібліотека духовної семінарії [13, ф. Р-1275, оп. 1, спр. 16, арк. 6].

Інформаційний простір міста наповнювався матеріалами місцевої періодики. У січні 1838 р. побачив світ перший номер «Черниговских губернских ведомостей», які виходили до 1918 р. У другій половині XIX – на початку XX ст. почали виходити «Черниговские епархиальные известия», «Черниговский листок», а на початку XX ст. – «Черниговское слово», «Утренняя заря», «Черниговский летучий юмористический листок» та ін. видання. Попри зростання кількості періодичних видань та якості їхнього поліграфічного оформлення, звичка читати формувалась у чернігівців досить повільно [97, с. 69–77].

На зламі XIX – на початку XX ст. у Чернігові постала розвинена мережа музеїв, серед яких відомі далеко за межами міста Музей українських ста-

кінотеатр «Експресс», який вміщував 500 осіб [61]. Також кіно «крутили» і у ярмаркових балаганах.

Духовно-культурні цінності пересічних городян XIX – початку XX ст. значною мірою формувалися під впливом церкви. Саме релігія супроводжувала людину впродовж всього життя – від народження до самої смерті. Найважливіші події в житті людини були пов'язані з церквою – хрестини, вінчання, поховання. Кожну важливу справу починали з молитви або замовляли молебень. Якщо в сім'ї хворів родич чи траплялись інші негаразди, то зверталися з молитвою до Бога. У деяких сім'ях було обов'язковим читання молитви перед вживанням їжі та читання Євангелія. Крім того, у будинках були хрести, ікони та священні предмети. Православний календар для багатьох людей був зручним орієнтиром в часі. Іноді, говорячи про ту чи іншу подію, використовували

прив'язку до відповідного християнського свята [13, ф. 127, оп. 4, спр. 753, арк. 20].

Наприкінці XVIII ст. у місті було 9 приходів й 16 церков [111, с. 237–247]. На середину XIX ст. у місті нараховувалося 13 православних церков та 2 монастирі, також була 1 єдиновірна церква, 1 римокатолицька церква та 1 синагога [49, с. 226–230]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в місті діяло 27 церков, 2 монастирі та 4 синагоги [113, с. 63].

Ще один атрибут міського життя, що почав активно розвиватися в XIX ст. – театр. Театральний сезон починався восени і тривав до весни з перервою на час посту. З початком осені в місті з'являлися яскраві афіші місцевих та приїжджих труп, які повідомляли про новинки сезону. З настанням холодів, коли за вікном йшов дощ, день помітно зменшувався, гостро ставала потреба розвіяти вечірню нудьгу [30; 55].

У першій половині XIX ст. у Чернігові приміщення театру та постійної трупи не було. Артисти, що приїздили до міста, ставили спектаклі у так званій «хлібній шопі», яка була розташована на Красній базарній площі – це був великий чотирикутний навіс на дерев'яних стовпах, призначений для торгівлі хлібом [75]. Лише в 1853 р. у Чернігові з'явився дерев'яний двоповерховий будинок міського театру, що знаходився посеред скверу поблизу Красної площі (на розі теперішніх вул. Кирпоноса і Магістратської) [89], який функціонував до 1900 р., коли його тимчасово закрили, а потім переобладнали під літній театр [39]. Ще один театр було відкрито 1875 р. в дерев'яній двоповерховій ротонді, яка знаходилась на найвищій точці Валу. На початку XX ст. відкрили театр на Олександрівській площі (сучасний район Центрального ринку). Сучасники схвально відзивалися про новий театр [90–92]. Вистави ставили і так звані любителі сценічного мистецтва – це були благодійні заходи й зібрані кошти йшли на добродійність.

Невід'ємною складовою міського життя були свята. У XIX – на початку XX ст. виділялися державні і релігійні свята. Перші символізували події загальнодержавного значення. До загальнодержавних «царських» свят відносилися події, пов'язані зі значними віхами в житті царської родини: народженням, хрещенням спадкоємців, досягненням ними повноліття, вступом до шлюбу, коронацією. Святкування цих торжеств організувала місцева влада. Воно складалося з урочистої та культурно-розважальної частини. Урочиста частина включала відвідини церкви, до яких у ряді свят додавався хресний хід [41]. У церквах зби-

рався місцевий бомонд: духівництво, чиновники, купці, частина міщан. На честь дня народження членів царської родини влаштовувалася святкова церковна служба, а після цього організовувалися урочисті обіди. Такі гуляння були довгими. Гости вимовляли на честь імператора, імператриці та спадкоємця престолу, потім – на честь архієреїв, міського голови і т.д. [41] Частиною таких свят були масові народні гуляння, що закінчувалися феєрверком. Відзначали також місцеві, великі та малі, обов'язкові свята та «напівсвята», календарні, сімейні, разові та постійні, що святкували із року в рік, жіночі та чоловічі, дитячі, молодіжні та професійні [51, с. 4].

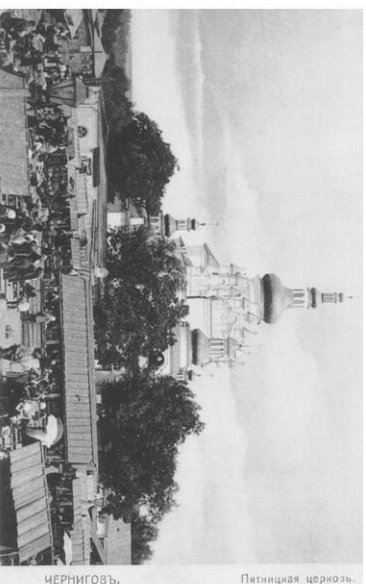
У першій половині XIX ст. серед доступних городянам форм відпочинку були прогулянки містом, зимові катання на санях, народні масові гуляння, а також бали та концерти. Традиції відпочинку існували завжди, але чітко окреслилися та набули характерних рис у другій половині XIX ст. До традиційних форм відпочинку додалися нові: театральні та циркові вистави, різноманітні виставки тощо. Саме з другої половини XIX ст. городяни відчували потребу змістовно наповнювати та урізноманітнювати своє дозвілля.

Форми проведення дозвілля городян залежали і від пори року [100–101]. Починаючи з весни і до самої осені місто суттєво змінювало не лише палітру розваг, але і свій вигляд: «Весна у нас в полном цвете. Погода стоит превосходная, деревья развиваются и зеленеют, в садах поют соловьи. Еще на светлой неделе вода в Десне значительно прибыла. Все пространство от реки до города и весь луг по левую сторону Десны до Подгорного и др. хуторов – покрыты водой. Разлив в этом году чрезвычайно живописен: вода не высока, и потому образовалось много небольших островов, покрытых деревьями и кустарниками. Мимо города ежедневно проходят байдаки и барки, дубы и лодки постоянно скользят по зеркальной поверхности разлива, особенно возле моста к Троицкой горе, порой под вечер слышится по воде веселая песня гуляющих... пестрые группы горожан каждый вечер собираются на валу полюбоваться видами, подышать свежим, чистым воздухом живительной весны» [10; 54; 104].

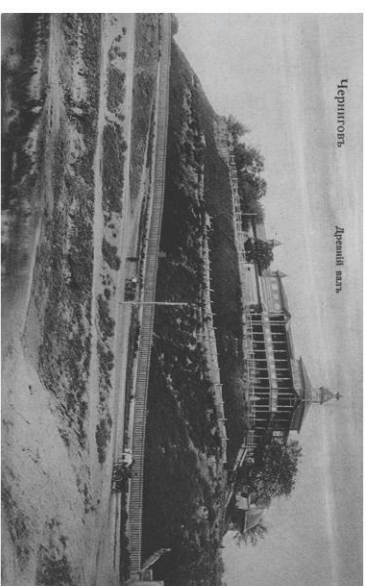
Формування міського середовища впродовж XIX – на початку XX ст. можна умовно виділити два періоди. Перший припадає на перші шістьдесят років XIX ст. – час коли було започатковано реконфігурацію міського простору, закладено основи складання інфраструктури, формуван-

Губернское Правленіе.

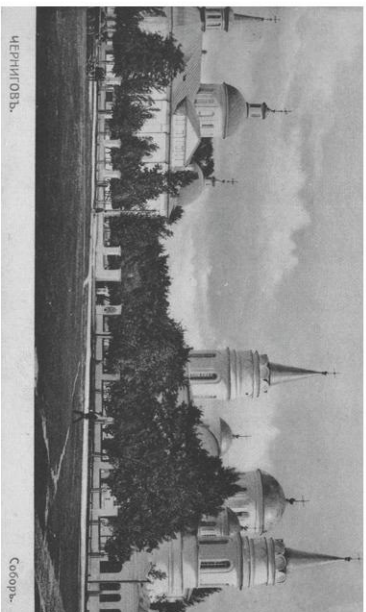

Пятницкая церковь.

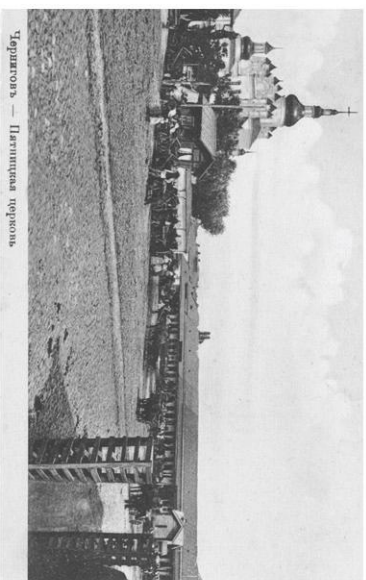
Черниговъ

Дружинный валъ

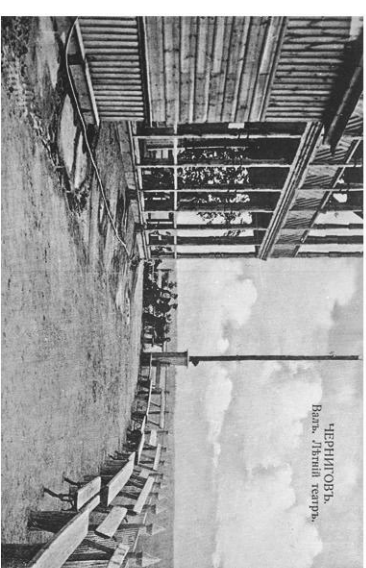

Черниговъ.

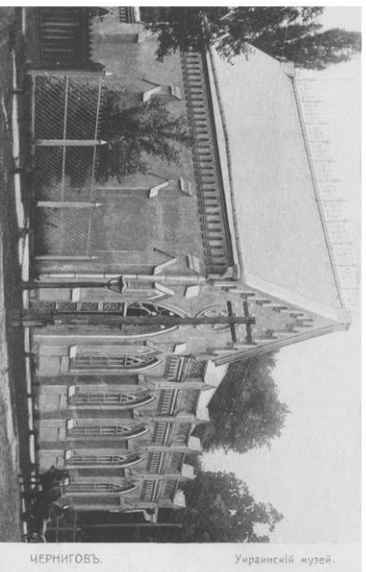
Соборъ.

Черниговъ — Пятидесятая церковь.

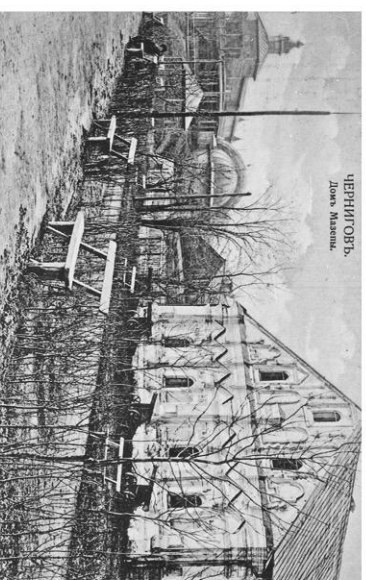

Черниговъ.
Валъ Дружинный.

Украинскій музей.

ЧЕРНИГОВЪ.

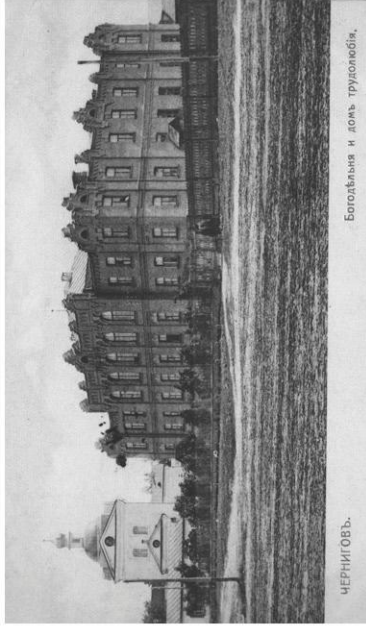

Черниговъ.
Домъ Маланки.

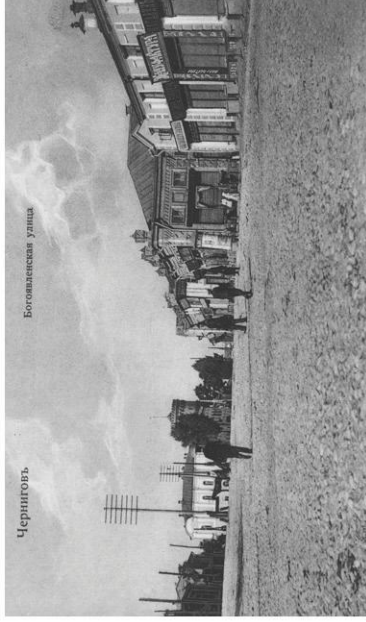
Черниговъ. Валь Шведской пушки.

До статті Андрія Острянка та Людмили Аскерової «Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст.: формування міського середовища» (стор. 5–19). Світлина ліворуч у середньому ряду, ліворуч та праворуч у нижньому ряду – з приватної колекції авторів, решта – з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного

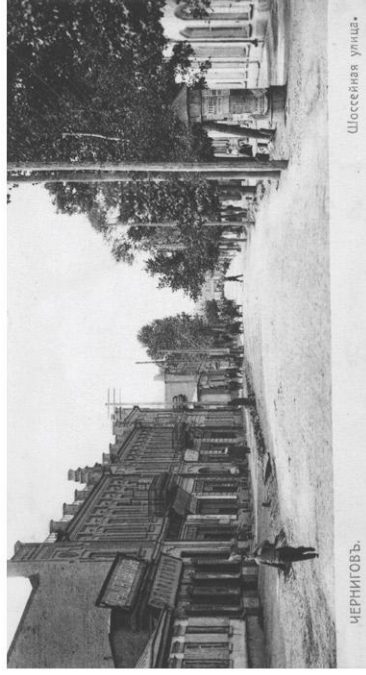
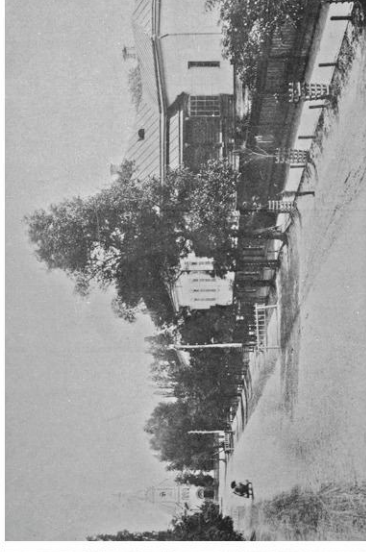
Богодівля и домъ труполовѣи.

ЧЕРНИГОВЪ.

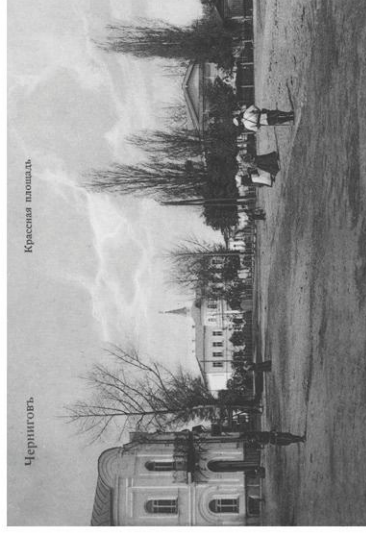
Черниговъ.

Богодѣвская улица

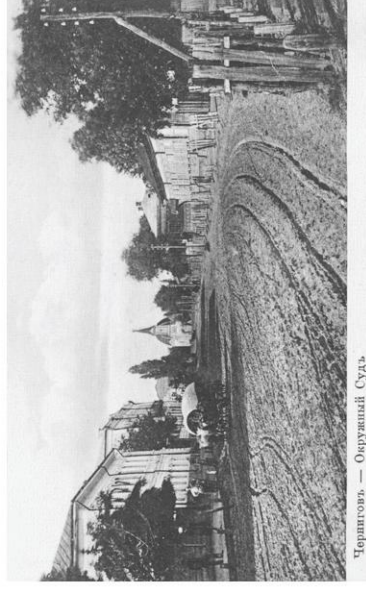
ЧЕРНИГОВЪ.

Шоссейная улица.

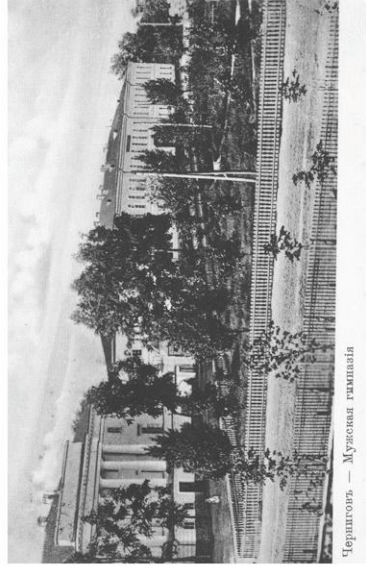

Черниговъ.

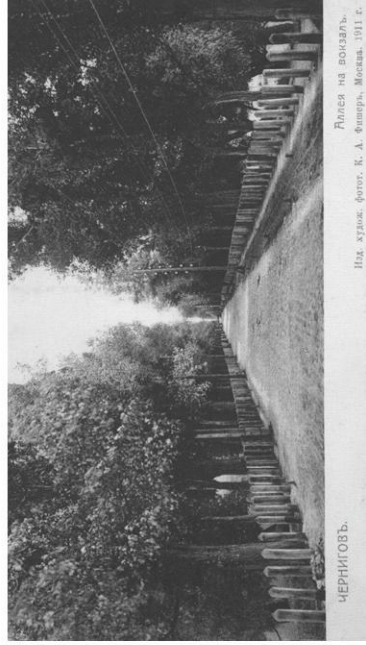
Красная площадь.

Черниговъ. — Окружный Судъ

Черниговъ. — Мужская гимназія

ЧЕРНИГОВЪ.

Аллея на посадь.
Над. хузокъ. фотог. К. А. Фивера, Москва. 1911 г.

Черниговъ. — Дворянское собрание

До статті Андрія Острянка та Людмили Аскерової «Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища» (стор. 5–19). Світлини праворуч у середньому ряду, ліворуч та в центрі у нижньому ряду – з приватної колекції авторів, решта – з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного

ня соціокультурного середовища. З різних причин реалізація планів розвитку міста затягнулася, що врешті-решт дозволило впорядкувати лише історичний центр міста. Впродовж першого періоду лише поверхово окреслились зміни у побуті городян та соціокультурній сфері. У цілому ж, одноповерховий дерев'яний Чернігів, як і раніше, приваблював своїми красвидами, за лаштунками яких місто продовжувало жити в досить архаїчних структурах повсякденності. Життя вирувало навколо центру міста, а, за відсутності великого промислового виробництва, головним його змістом була торгівля та дрібне підприємництво, які не стали рушійною силою розвитку його інфраструктури. Забезпечення життєдіяльності міста фактично було покладено на його мешканців, що негативно позначалось на стані міських територій та природного ландшафту.

Більш масштабні зміни сталися впродовж другого етапу, який припадає на останню третину XIX ст. – початок XX ст. Збільшення чисельності населення Чернігова зумовило істотне зростання міської території. Впорядковується вулична мережа, здійснюється остаточний перехід від радіально-концентричної системи забудови до регулярної системи планування кварталів та вулиць, більшість з яких у центральній частині міста були заощені бруківкою. Крім того, були створені зони відпочинку городян, розбиті парки як у центрі міста на території Валу, так і міський сад та зелена зона в урочищі Ялівщина. Складається система медичного та побутового обслуговування – у місті з'являються лікарні, приватні лікарі, аптеки, формується мережа перукарень, налагоджується діяльність міських лазень. З'являється міський транспорт – візники, що уможливило цілодобове пересування городян містом та за його межі. Крім того, було організовано регулярне транспортне сполучення з іншими містами, що було ознакою включення міста в урбанізаційні процеси в масштабах регіону та країни в цілому. Відкриття 1861 р. шосе Санкт-Петербург – Київ – Одеса зв'язало Чернігів суходолом зі столицею та іншими містами. Десною курсував річковий транспорт, що забезпечував, за відсутності розвинутої мережі доріг, можливість дістатися центру губернії з глибинки. Нарешті, наприкінці XIX ст. Чернігів одержує й залізничне сполучення, що прискорило, зокрема, й поштовий зв'язок.

Розвитку міста була притаманна певна інертність, яка тривалий час не давала можливос-

ті Чернігову подолати ознаки, властиві провінційним ремісничо-торгівельним центрам. І хоча Чернігів індустріальним центром так і не став, завдяки розвитку мережі освітніх установ, транспорту, насамперед залізничного, розгалуженню управлінських структур, він еволюціонував у руслі міст доби модернізації. Попри невеликі розміри й меншу, ніж у деяких повітових центрах губернії чисельність населення, Чернігів поступово долав малорухливий спосіб буття. За інтенсивністю життя, завдяки створенню мережі театрів, кінотеатрів, бібліотек тощо, а також за рівнем комфортності життя з появою водогону, розвинутої вуличної мережі, міських парків та скверів, міського транспорту, впровадженням у повсякденний побут технічних новацій, зокрема, телефону, кіно, автомобілів тощо, Чернігів не відставав від інших центрів українських губерній.

Чернігів став привабливим для гостей, про що свідчить розширення мережі готелів, закладів харчування, музеїв та виставок. Якість послуг та їхня вартість, що надавались цими закладами, цілком відповідали тогочасним уявленням про гостинність і комфорт.

Русійною силою повсякденного життя Чернігова залишалась торгівля. Упродовж XIX – початку XX ст. не втрачають своєї привабливості ярмарки, які не лише забезпечували товарами жителів міста, але й являли собою помітне культурне явище, впливали на формування міського інформаційного простору, яке з другої половини XIX ст. доповнювалося й урізноманітнювалося відомостями місцевих газет та рекламними оголошеннями. Відтак для мешканців міста стали звичними атрибути суто міського життя – мода, розпродажі, акції, уроки танців, концерти, спектаклі, бали тощо. Значну комунікативну й соціокультурну функцію в місті виконували церкви й монастирі, опікуючись моральними цінностями тогочасного суспільства.

Однак сформований до початку XX ст. міський простір Чернігова з його атрибутами, привнесеними процесами модернізації другої половини XIX ст., цілком відповідав образу міста початку XX ст. Повсякденність у цьому просторі носила скоріше «квазіміський» характер, оскільки місто не стало індустріальним центром – промислова складова його інфраструктури практично не змінилась впродовж століття, а у життєдіяльності городян околиць міста збереглися яскраво виражені ознаки сільського способу існування.

Джерела і література

1. Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д.Ю. Аверіна-Лугова. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
2. Альков В.А. Повсякденне життя мешканців великих міст Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття: пострадянська історіографія питання (1991-2010 рр.) / В.А.Альков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2010. – № 906. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 13. – С. 15–25.
3. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма / Н.П. Анциферов. – Л., 1926. – 151 с.
4. Ведомость о сооружениях в Черниговской губернии за 1885 год // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1887. – С. 298–299.
5. Ведомость о фабриках и заводах в Черниговской губ. за 1885 год // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1887. – С. 326–327.
6. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я.В.Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 21–38.
7. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я.В.Верменич. – К., 2011. – 306 с.
8. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Л. Вільшанська. – К., 2011. – 20 с.
9. Водарский Я.Е. Промышленные селения Центральной России за 100 лет (1811-1913 г.). Статистические очерки / Я.Е. Водарский. – М., 1956. – 253 с.
10. Глібов Л. Російська поезія. Драматичні твори. Статті. Фейлетони. Театральні рецензії. Листи / Л. Глібов. – Т. II. – К., 1974. – 479 с.
11. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. – М., 2001. – 392 с.
12. Груша А.М. 3 історії медицини Чернігівщини / А.М. Груша, М.М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 266 с.
13. Державний архів Чернігівської області.
14. Домбровский В. Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время / В.Домбровский. – К., 1846. – 49 с.
15. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / [под ред. П.П. Семенова]. – Т. 5. Малороссия, Подолия и Волынь. Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская, и Киевская губернии. Часть 1. – СПб.; М., 1897. – 342 с.
16. Журнал заседания Черниговского Губернского статистического Комитета № 8 декабря 8 дня 1862 г. // Черниговские губернские ведомости. – 1863. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 1.
17. Журнал Заседания Черниговской городской думы. Мая 15 дня 1872 г. // Черниговские губернские ведомости – 1872. – № 28. – Часть неофициальная. – С. 249–250.
18. Заєць О. Базарна та стаціонарна торгівля на Чернігівщині у II половині XIX ст. / О. Заєць // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 41–45.
19. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 1–7.
20. Злоба дня // Черниговские губернские ведомости. – 1886. – № 31. – Часть неофициальная. – С. 3.
21. Игнаткин И.А. Чернигов. – М., 1955. – 88 с.
22. Извозчики // Черниговское слово. – 1914. – № 2258. – С. 3.
23. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972. – 780 с.
24. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 814 с.
25. Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис / А. Карнабіда. – 2-е вид. перероблене та доповнене. – К., 1980. – 128 с.
26. Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русского города. Вторая половина XVIII в. / Ю.Р. Клокман. – М., 1967. – 203 с.
27. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Харків, 2008. – 122 с.
28. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / [Відп. ред. В.М.Даниленко]. – К., 2012. – Вип. 17. – С. 5–9.
29. Котляров С. Взгляд на внутреннюю торговлю Черниговской губ. / С. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 41. – Часть неофициальная. – С. 353–355.

30. Котляров С. Театр в Чернигове / С. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 149–150.
31. Краткие статистические сведения о Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1842. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 43–45.
32. Краткие статистические сведения о Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1842. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 63–65.
33. Краткие статистические сведения о Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1842. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 76.
34. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1901–1905 гг. – Чернигов, 1905. – 120 с.
35. Леп'явко С. Коротка історія Чернігова / С. Леп'явко. – К., 2009. – 62 с.
36. Леп'явко С. Метаморфози міського життя. Перетворення Чернігова на центр губернії (кінець XVIII – початок XIX ст. / С. Леп'явко // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С. 689–701.
37. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста – Науково-популярне видання / С. Леп'явко. – К., 2012. – 432 с.
38. Леус В. Проспект Миру / В. Леус // Чернігівські відомості. – 2002. – 19 квітня. – С. 9.
39. Леус В. Сквер ім. Миколи Попудренка / В. Леус // Чернігівські відомості. – 2003. – 22 серпня. – С. 17.
40. Леус В. Погляд через століття: Фотонариси / В. Леус. – Ніжин, 2008. – 176 с.
41. Литягина А.В. Праздничная культура горожан Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в. / А.В. Литягина // Города Сибири XVII – начало XX в. – Барнаул, 2004. – Выпуск 2: История повседневности. – С. 215–226.
42. Любич О. Торгівля на Чернігівщині в першій половині XIX ст. / О. Любич // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 36–40.
43. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1914. – № 2067. – С. 3.
44. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1914. – № 2099. – С. 3–4.
45. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1914. – № 2173. – С. 1.
46. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1915. – № 2551. – С. 3.
47. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1915. – № 2553. – С. 3.
48. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1915. – № 2565. – С. 3.
49. Маркевич М. Статистическое и историческое описание Чернигова. Чернигов, 1852. – 176 с.
50. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / [Составил М. Домонтович]. – СПб., 1865. – 799 с.
51. Некрылова А.Ф. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XIX века / А.Ф. Некрылова. – СПб., 2004. – 256 с.
52. Нікітін Ю.О. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії) / Ю.О. Нікітін // Сумська старовина. – 2009. – № 28–29. – С. 7–20.
53. Новости, вести и слухи // Черниговский листок. – 1862. – № 20. – С. 153–154.
54. Новости, вести и слухи // Черниговский листок. – 1862. – № 3. – С. 17.
55. Новости, вести, слухи // Черниговский листок. – 1861. – № 10. – С. 73–74.
56. Обзор Черниговской губернии за 1878 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1879. – 98 с.
57. Обзор Черниговской губернии за 1879 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1880. – 80 с.
58. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 120. – Часть неофициальная. – С. 4.
59. Объявления // Черниговское слово. – 1908. – № 347. – С. 4.
60. Объявления // Черниговское слово. – 1910. – № 1032. – С. 4.
61. Объявления // Черниговское слово. – 1910. – № 1134. – С. 1.
62. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – Чернигов, 1900. – 215 с.
63. Отчет Черниговской общественной библиотеки за 1887 год. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 6. – Приложение. – С. 1–21.
64. Очерк истории города Чернигова 907–1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы. – Чернигов, 1908. – 71 с.
65. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – XLVIII. Черниговская Губерния. – СПб., 1905. – 302 с.

66. Пиріг П. Соціально-економічне й адміністративно-політичне становище Чернігова в першій половині XIX століття / П. Пиріг, О. Любич // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 32–54.
67. Почта // Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов, 1909. – С. 98–109.
68. Путеводитель по г. Чернигову / [Сост. А. Ярыгин]. – Чернигов, 1900. – 296 с.
69. Путеводитель по г. Чернигову. – Чернигов, 1896. – 80 с.
70. Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – 1995. – Вип. 3. – С. 33–40.
71. Расписание отправки и приема почты по Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1850. – № 22. – С. 220–223.
72. Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218–232.
73. Репина Л. Город, общество, цивилизация: историческая урбанистика в поисках синтеза / Л. Репина // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М., 1995. – С. 32–38.
74. Руденок В. «Да буде світло!» – вирішила міська Дума / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2006. – № 42. – С. 17.
75. Руденок В. До 150-річчя першого Чернігівського театру / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2003. – № 5. – С. 8.
76. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад / В. Руденок. – Чернігів, 2009. – 84 с.
77. Русов А. Описание Черниговской губернии / А. Русов. – Чернигов. 1899. – Т. 2. – 377 с.
78. Сайко Э.В. Урбанизация – явление и процесс исторического развития / Э.В.Сайко // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. – М., 1999. – С. 11–46.
79. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів, 2007. – 128 с.
80. Свод постановлений Черниговской городской думы от 15 апреля 1893 г. до открытия действий нового состава Думы 18 июня 1887 г. – Чернигов, 1898. – 352 с.
81. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883. – Чернигов, 1883. – 940 с.
82. Скільки нас було у Чернігові? // Деснянська правда. – 1993. – 20 січня. – С. 2.
83. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 2. – С. 1–2.
84. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 3. – С. 11–13.
85. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 4. – С. 15–18.
86. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 5. – С. 23–25.
87. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 6. – С. 29–32.
88. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 19. – С. 105–107.
89. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 12. – С. 85–86.
90. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 84. – С. 3.
91. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 82. – Часть неофициальная. – С. 2.
92. Театри искусство // Черниговское слово. – 1910. – № 942. – С. 3.
93. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286–313.
94. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6–9.
95. Фирсов А.И. Чернигов и его Святыни / А.И. Фирсов // Исторический вестник. – 1903. – Ноябрь. – С. 615–632.
96. Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810 гг.) / В. Хижняков // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 6. – С. 367–407.
97. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В.М. Хижняков. – Петроград, 1916. – 250 с.
98. Центральний державний історичний архів України, м. Київ,
99. Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 215–217.
100. Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 25. – Часть неофициальная. – С. 227–229.
101. Чернигов, 25 марта // Черниговские губернские ведомости. – 1878. – № 13. – Особое прибавление. – С. 1.
102. Черниговская памятка. Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес-календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. – Чернигов, 1898. – 517 с.

103. Черниговские улицы и мостовые // Черниговское слово. – 1915. – № 2483. – С. 3.

104. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов / [Сост. С.М. Мельник]. – К., 1990 – 368 с.

105. Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Ред. М.С. Грушевського. – К., 1928. – 532 с.

106. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [За ред. А.В. Кудрицького]. – К., 1990. – 1008 с.

107. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д.М. Чорний. – Харків, 2007. – 304 с.

108. Чорний Д.М. Міста Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 – «Історія України» / Д.М. Чорний. – Харків, 2008. – 42 с.

109. Шандра В.С. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття / В.С. Шандра, О.О. Крижанівська, О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 28–39.

110. Шара Л. Чернігівська міська дума / Л. Шара. – Чернігів, 2010. – 224 с.

111. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.

112. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007. – 375 с.

113. Яцура М.Т. Чернігів. Короткий історичний нарис / М.Т. Яцура, І.І. Єдомаха. – К., 1958. – 136 с.

Андрей Острянка, Людмила Аскерова

Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды

В статье исследовано формирование городской среды Чернигова в XIX – начале XX вв., в частности проанализировано становление инфраструктуры города, формирование сети улиц, освоение городского пространства, охарактеризован процесс модернизации города, изменения в социокультурной сфере.

Ключевые слова: город, городская среда, повседневная жизнь, горожане, инфраструктура, Чернигов.

Andrii Ostriancko, Liudmyla Askerova

Chernihiv in the 19th – at the beginning of the 20th centuries: forming of the urban environment

The forming of the urban environment in Chernihiv in the 19th – at the beginning of the 20th centuries is investigated in the article, in particular the city infrastructure forming, the street network forming, and exploring the city area were analyzed. The process of modernization and changes in social and cultural sphere of city life were characterized.

Key words: city, urban environment, everyday life, citizens, infrastructure, Chernihiv.

УДК 92(477)

Анастасія Орлова (м. Київ)

СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПРИ ЗАБУДОВІ МІКРОРАЙОНУ СУЧАСНОГО МІСТА

У статті висвітлюється історія розвитку міст України, розкривається поняття ефективності використання території і надано огляд наукових досліджень з даної проблеми. Аналізуються такі поняття, як містобудівний, соціальний та економічний ефекти при забудові мікрорайону.

Ключові слова: місто, мікрорайон, ефективність, інтенсивність, житлова забудова, соціальний ефект, економічний ефект.

Сьогодні суспільне життя людства нерозривно пов'язане з містом. Кожна друга людина мешкає в місті. Сучасне місто є центром несільсько-господарського виробництва, постійно розширює свій вплив на навколишню територію і да-

лі розвиває функції суспільно-політичного і культурного характеру.

Початок XXI століття характерний тим, що все більша частина населення земної кулі перетворилася у мешканців міст. Такі швидкі темпи урба-